

СКОРОМНИЙ Д. А.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри кримінального права
та кримінології
(Одеський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.9:001.8:007

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.2.23>

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ У КОНТЕКСТІ СКЛАДНОЇ ПРИЧИННОСТІ

Стаття присвячена висвітленню питань особливостей складного (комплексного) розуміння причинності та його втілення у сфері кримінальної відповідальності юридичних осіб. За методологічну основу наукової розробки беруться, з одного боку, метод складності Е. Морена, відповідно до якого причинність позбавляється свого класичного розуміння у ключі лінійності. Складна причинність описується як рекурсивна та така, що генерує себе ж. Вона розкривається через призму двох рівнів причинно-наслідкової валентності – екзо- та ендо-рівнів, а також їх взаємодії у рамках конструкту комплексної відносної причинності. З іншого боку, застосовується метод індикації Дж. Спенсера-Брауна, за допомогою якого конструюється матриця складної причинності як цілісна одиниця (монада). Опис такої монади у комунікативному аспекті розкриває її відносну самодостатність або, іншими словами, аутопоезис самої відповідальності.

Також у статті робиться спроба застосувати комплексне розуміння причинності відносно проблематики відповідальності юридичних осіб за правопорушення кримінального характеру. Зокрема, пропонується поглянути на проблематику боротьби зі злочинністю юридичних осіб через призму складного причинно-наслідкового конструкту, де б комплексно фігурували рівні життєвого світу конкретної особи (екзо-рівень), її соціально-екологічної приналежності (свого роду комунікативний інтерфейс між вищим та нижчим рівнями взаємодії), а також ендо-рівень максимальної людської спільності – людство. Обґрунтовується, що такий погляд на причинність створює якісно нові можливості для боротьби з проблемою злочинності не тільки в рамках конкретної спільності, а й в умовах сучасного глобального (мережевого) світу.

Дослідження також стосується ролі держави у питанні кримінальної відповідальності юридичних осіб. У статті обґрунтовується позиція, відповідно до якої держава, так само як й інші учасники соціально-екологічних відносин, має нести відповідальність за правопорушення кримінального характеру. Таке позиціонування держави відповідає комплексному розумінню причинності та засноване на принципі екології дії.

Ключові слова: злочинність юридичних осіб, метод складності, метод індикації, аутопоезис відповідальності, відповідальність за правопорушення кримінального характеру, корпоративна кримінальна відповідальність.

Skoromnyi D. A. Legal entities criminal liability in the context of complex causality

The article is devoted to the issues of composite (complex) causality understanding peculiarities and its implementation in the field of legal entities criminal liability. The methodological basis of scientific development is taken, on the one hand,

the E. Moran's method of complexity, according to which causality loses its classical understanding in the key of linearity. Composite causality is described as recursive and self-generating. It is revealed through the prism of two causal valence levels – exo- and endo-levels, and their interaction within the construct of complex relative causality. On the other hand, the J. Spencer-Brown indication method is used, by means of which a complex causality matrix is constructed as an integral unit (monad). The description of such monad in the communicative aspect reveals its relative self-sufficiency or, in other words, the autopoiesis of responsibility itself.

The article also attempts to apply a comprehensive understanding of causality in relation to the issue of legal entities liability for criminal offenses. In particular, it is proposed to look at the issue of legal entities crime combating through the prism of a complex causal construct, which would comprehensively figure the levels of a particular person life (exo-level), its socio-ecological affiliation (a kind of communicative interface between higher and lower levels of interaction), as well as the endo-level of maximum human community – humanity. It is substantiated that such a view of causality creates qualitatively new opportunities to combat the problem of crime not only within a particular community, but also in today's global (network) world.

The study also addresses the state's role in the issue of legal entities criminal liability. The article substantiates the position according to which the state, as well as other members of socio-ecological relations, should be held accountable for violations of criminal nature. Such state positioning corresponds comprehensive understanding of causality and based on environmental performance.

Key words: *legal entities crime; method of complexity; indication method; autopoiesis of responsibility; liability for criminal offenses; corporate criminal liability.*

Вступ. Інститут кримінальної відповідальності є невіддільним складником соціального життя, який покликаний його захищати та створювати атмосферу безпечного спільного буття. Водночас мінливі реалії сучасності, глобальна спільнота, новітні технології, біологічні, техногенні та іншого роду небезпеки представляють нам свій порядок денний, що у тому числі змінює і саме розуміння відповідальності. Таке переосмислення самої форми, змісту та ролі цього соціального інституту є абсолютно логічним. Це здорова реакція соціального організму на зміну умов свого існування, у тому числі стосовно проблематики питання відповідальності корпоративних утворень за правопорушення кримінального характеру.

Водночас слід брати до уваги необхідність вдосконалення самого підходу до спостереження. Він має відповідати рівню ускладнення тої-таки проблеми та ефективно допомагати у пошуку необхідних відповідей, зокрема на питання проблематики сучасного розуміння кримінальної відповідальності юридичних осіб (далі – ЮО) та захисту від зростання їх злочинності.

У ролі перспективної методологічної основи для подальших досліджень у цьому напрямку ми пропонуємо науковий підхід Е. Морена, що заснований на ідеї складності. Саме за рахунок складного бачення ми сподіваємося пролити світло на ті процеси, що мають місце у взаєминах між приватним та публічним, індивідом та колективом, спільнотою та державою. Зокрема, таке розуміння інституту відповідальності пропонує зовсім інший погляд на один із його ключових аспектів, а саме проблематику причинності в рамках кримінальної юстиції. Вона у світлі складного методу розкриває комплексний характер відносин між різними рівнями соціальної взаємодії, що у поєднанні з комунікативним (Н. Луман) та індикаційним (Дж. Спенсер-Браун) науковим інструментарієм створюють цілісне бачення питання причинності та допомагає адаптувати його до сфери боротьби зі злочинністю.

Звідси можна ствердно мовити про декілька актуальних напрямів ревізії інституту кримінальної відповідальності ЮО в Україні. По-перше, слід переглянути їх статус як

суб'єктів відповідальності за злочини та кримінальні проступки. По-друге, поглянувши на проблематику злочинності ЮО як на екологічну, слід спробувати зрозуміти її прояви у світлі складного розуміння причинності, де причина породжена власним наслідком, а наслідок викликає свою ж причину. Навіть більше, змінити ракурс погляду на проблематику інституту кримінальної відповідальності слід не тільки в рамках національного законодавства, а й на глобальному рівні – як на елемент складної та багатонаціональної (міжнародної) структури кримінальної юстиції та боротьби зі злочинністю у масштабах максимальної людської спільності – людства. І саме комплексне вирішення наведених питань допоможе Україні йти у ногу з часом, а також забезпечити здорову соціально-екологічну атмосферу буття.

Постановка завдання. Метою цього наукового пошуку виступає висвітлення питання особливостей складного (комплексного) розуміння причинності, його втілення у матриці комплексної комунікативної взаємодії, а також застосування такого бачення причинності відносно проблематики кримінальної відповідальності ЮО.

Результати дослідження. Спочатку варто дещо більш детально розкрити особливості наукового підходу Е. Морена, який ґрунтується на складному способі мислення. Видатний французький філософ і соціолог сформулював ряд принципів складного мислення (*pensée complexe*), які складають основу запропонованої ним складної епістемології (*épistémologie complexe*). Їх можна умовно звести до двох фундаментальних аспектів складності. Перший – це холізм, з'єднання частин або елементів з утворенням єдиного цілого, якому надано нові властивості. Складне, латинською *complexus*, буквально означає те, що виткане, сплетене разом, що створена єдина тканина. Другий аспект складності полягає у тому, що будь-яке складне пізнання, складне явище або структуроутворення у природі та суспільстві переповнене глибокими, неспростовними протиріччями, які не тільки руйнують складне, скільки, як це не парадоксально, генерують його [1, с. 132–133].

Зрештою складність, як зазначає сам філософ, – це передусім неможливість спрощення яка «...виникає там, де складна цілісність породжує свою емерджентність; там, де губляться відмінні і зрозумілі ознаки в тотожних сутностях і причинних зв'язках; там, де елементи безладу і невизначеності порушують перебіг подій...». Однак складність не слід розуміти як ускладнення. Те, що складно і заплутано, може зводитися до простого принципу, як закручений клубок або морський вузол. Відтак складність і є відправною точкою мислення, самою його основою [2, с. 432].

Таким чином, запропонований принцип пізнання не можна звести ні до атомістичного бачення (редукціонізму), ні до холістичного (спрощеної цілісності). «Це, як звертає увагу сам дослідник, запрошення до генеративного мислення». Він зазначає, що «...ми можемо мислити, тільки виходячи з когнітивної практики (активної петлі), яка змушує продуктивно взаємодіяти безплідні поняття, які є такими тоді, коли вони роз'єднані або тільки вступають в антагоністичну суперечність один з одним». Будь-яке пояснення замість того, щоб бути редукціоністським (спрощеним), має проходити через ретроактивність (рекурсивну гру), яка починає регенерувати знання [2, с. 436].

Тож залишається відкритим питанням застосування цього методу стосовно теми нашого дослідження. Тут варто почати із спроби зрозуміти сам інститут кримінальної відповідальності у світлі складного підходу. Це означає, що потрібно поглянути на неї як на рекурсивну петлю, як на один із багатьох соціальних циклічних процесів, що органічно вплетений у тіло спільноти-екосистеми. Ба більше, реалії сьогодення спонукають нас жити не лише у межах наших власних «мікросвітів», нехай вони і можуть бути сумірними з масштабами навіть цілих країн. Варто також брати до уваги і глобальну спільноту, що безумовно не може не змінити ракурс погляду на згадану проблематику відповідальності.

Водночас рекурсивний характер такого підходу передбачає нелінійність як фундаментальну рису процесів, які відбуваються усередині соціального цілого. Петля – це саме та форма, до якої прагне модальність рекурсивної взаємодії, де певний результат діяльності, її «плід» у той же час є причиною її виникнення. Відбувається аутопоезис самої відповідальності або, як стверджує Ф. Варела, те, за допомогою чого організм, перебуваючи у від-

повідному середовищі, завдяки власній самопродуктивній діяльності стає окремою сутністю у просторі та залишається відмінним від оточення. Природа цього феномену полягає у круговому рефлекторному процесі взаємозв'язку, основним ефектом якого є виробництво себе. Аутопоезис є яскравим прикладом такої діалектики між місцевими рівнями компонентів та глобальним цілим, пов'язаним у взаємному відношенні через вимогу конституції суб'єкта, який самостійно відокремлюється від свого фону [3, р. 73, 78, 82–83].

Отже, аутопоезис живої системи означає, з одного боку, здатність зберігати її власну ідентичність, з іншого – непроникну оболонку, яка оточує істоту протягом усього її життя. Такі організації, як справедливо звертає увагу О.М. Князева, не просто існують у рамках певної екосистеми, а формують власне навколишнє середовище смислів і валентностей, створюють за Я. фон Ікскюлем власний «Умвельт» (Umwelt) – світ смислів живої істоти [4].

Таким чином, інститут відповідальності, поруч з іншими елементами соціально-екологічної взаємодії, дозволяє соціальному цілому зберігати свою ідентичність, когерентність власного «Я», в умовах мінливого оточення. Він виступає свого роду семіотичним бар'єром або соціальним імунітетом, що покликаний захистити від деструктивних сил як ззовні, так і зсередини (ауто-імунітет спільноти).

Однак за такої постановки проблематики питання впливає цікавий парадокс, який, на думку чилійського дослідника, можна сформулювати так: «жива система повинна відрізнятися від свого оточення, водночас зберігаючи свій зв'язок» [3, р. 78]. Такий стан речей, послугуючись термінологією Е. Морена, можна описати одним словом – «еко-залежність». Проте ані держава, ані відповідний народ, локальні спільноти чи інші учасники соціальної взаємодії не втрачають при цьому свою ідентичність. Тут, як стверджує французький дослідник, має місце ускладнення останньої – вона стає множинною й одиничною водночас. Відповідні живі системи утворюють двояку ідентичність: власну, яка їх відрізняє від навколишнього, а також ідентичність екологічної приналежності, яка прив'язує їх до свого оточення – співорганізатора власного «Я». Частина, які входять у метаціле, відтак, зберігаючи власну самобутність, у той же час беруть участь у визначенні автентичності більшого за них цілого. Складові системи, якими різними вони б не були, виявляються тотожними, щонайменше, в одному – вони складають загальну цілісність і підпорядковані її організаційним правилам. Але, як це не парадоксально, саме за рахунок наведеної залежності і стає можливою автономія цих систем. Вони можуть будувати і підтримувати своє існування, власну автономію, індивідуальність і самобутність винятково в екологічному відношенні, тобто залежно від навколишнього середовища [2, с. 149, 242–243].

Звідси ми можемо побачити іншу сторону відповідальності – вона не тільки захищає від мінливого навколишнього, проте й органічно з'єднується з ним за допомогою генерування відповідних соціальних зв'язків. Те ж стосується і кримінальної відповідальності ЮО. Екологічний аспект її функціонування проявляється у двосторонньому впливі живої соціальної системи та її життєвого світу. З одного боку, вона за допомогою семіотичного бар'єру захищає спільноту від надмірних деструктивних та (або) генеративних впливів, джерелами яких виступають ЮО, а також їх самих від надмірного втручання ззовні. З іншого – вона привносить необхідну соціально-екологічну зв'язаність спільноти та ЮО. Це свого роду налагоджений канал комунікації між ЮО та іншими учасниками спільної «гри взаємодії» де відбувається обмін життєво необхідною інформацією через «Умвельти» соціальних акторів, причому як кожного з учасників окремо, так і їх разом – свого роду «Умвельт» спільноти.

Наприклад, Умвельт людини може бути зрозумілий як життєвий світ людського виду, тобто як специфічність чуттєвого сприйняття і первинних концептуалізацій, зумовлених біологічною природою і нервово-психологічною організацією *homo sapiens*. Це життєвий світ людини у його граничній спільності, за якою слідує життєві світи окремих спільнот та індивідів, де до детермінуючих факторів загальнобіологічного характеру додаються культурні особливості спільнот – мова, колективна пам'ять, система норм, цінностей тощо [5, с. 202].

Більше того, як звертає увагу О.М. Князева, не тільки живі організми за допомогою функціонального кола співвідносяться зі своїм середовищем та іншими істотами, якимось уживаються одне з одним, утворюючи екологічні або коеволюційні ландшафти, а й нинішні покоління живих істот у межах свого буття певним чином взаємодіють з прийдешніми і наступними поколіннями. За такого підходу можна дещо інакше трактувати актуальне в умовах сьогодення уявлення про збалансований розвиток ("sustainable development")¹. Тут вчення про Умвельт Я. фон Іксюля можна ускладнити взаємодією із навколишнім, тільки тепер у діахронічному плані, між поколіннями живих істот і станами навколишнього середовища, що генерують власні функціональні кола або, послуговуючись термінологією теорії складних систем, зворотні зв'язки [4; 7, с. 172].

Виходить, нам потрібно розуміти інститут кримінальної відповідальності як авто-еко-організований або, іншими словами, вплетений у складну мережу соціально-екологічних валентностей як між тими учасниками, хто фізично присутній серед нас, так і з тими, кого ще або уже немає. У той же час комплексне бачення відповідальності має ґрунтуватись на зовсім іншому розумінні причинно-наслідкової взаємності. Принцип зворотного зв'язку, що відіграє роль одного з основних аспектів методології складності, дозволяє нам відійти від принципу лінійної причинності – причина та наслідок замикаються у рекурсивну петлю, де причина впливає на наслідок, а наслідок своєю чергою на причину [8, с. 4].

Ключовим фактором у цій складній грі є поняття рекурсії. Вона являє собою спосіб зв'язку системи з її середовищем, забезпечення незалежності й автономії живої організації, залишаючись при цьому інтегрованою в оточення. Адже, вбудовуючись у сферу навколишнього життєвого світу, суб'єкт не тільки підтримує власну автентичність (аутопоезис), а й відточує властивості, що необхідні для цього. Таким чином, активність зумовлюється як самою системою, так і її середовищем, вони конструюються одночасно і взаємно. Це генеруюча петля, у якій продукти самі стають виробниками і причинами того, що їх виготовляє [9, с. 173].

У світлі такого підходу важливо переосмислити декілька моментів стосовно самого розуміння причинності та їх втілення в аспекті кримінальної відповідальності ЮО. По-перше, мовлячи про причинність у контексті авто-еко-залежності, слід мати на увазі не класичне (лінійне) конструювання валентності причин та їх наслідків, а радше нелінійну складну причинність, що випливає із природи циклічності, рекурсивності та замкнутості на собі. Тут, швидше, варто вести мову про їх взаємну генеративність, де відповідний наслідок у певному розумінні є причиною самого себе, а причина викликана власним наслідком.

По-друге, має місце одночасно роз'єднаний і з'єднаний, антагоністичний і додатковий характер екзо- та ендо-причинності, що відсилає нас до комплексної проблематики взаємної відносної причинності [2, с. 301]. Найважливішим тут, як звертав увагу Г. Прімас, є відмінність референтів та цілей між ендо- та екзо- підходами. Перший належить до незалежної від суб'єкта реальності та націлений на метафізичні універсальні закони. Ендо-сутності можуть бути пов'язані з гіпотетичними «речами у собі» або з платонівськими ідеями. Інший, екзо-підхід, відсилає нас до емпіричної реальності, нашого феноменологічного досвіду і стосуються аристотелівської різноманітності та багатства конкретного, що піддається нашому безпосередньому сприйняттю [10, р. 6–9].

Проблематика комплексної відносної причинності своєю чергою акцентує увагу на ролі інтерфейсу взаємодії ендо- та екзо-рівнів. Тут, з одного боку, усі відомі нам фундаментальні універсальні апіорні принципи належать до суворо закритих систем – це ендо-вимір або, як його назвав Г. Прімас, «погляд із нізвідки». Він належить до внутрішнього світу, що має максімальну безперервну симетрію. Натомість світ, який ми переживаємо (ендо-світ), сповнений асиметрій. Для нього є характерним певний розріз, що відокремлює його від навколишнього

¹ Як звертає увагу Т. Бебешко, поширений в українській мові переклад «сталий розвиток», позбавляє цей термін динамічності англійського оригіналу. Це дає змогу часто підмінити його «сталим економічним розвитком», що є відвертою маніпуляцією сенсами [6, с. 25].

і якому він зобов'язаний своїм існуванням. Відтак кожний експеримент чи функціонально значущий опис вимагає поділу ендо-світу на систему об'єктів і систему спостереження, ми повинні додати конкретний контекст, який характеризує цей розрив [10, р. 6, 10–11].

Проте наявність аутопоезиса у живої організації у той же час вносить свої корективи у причинність на екзо-рівні. Він, продукуючи внутрішній детермінізм, тим самим накладає певні обмеження, що перешкоджають окремим зовнішнім причинам викликати їх звичні наслідки. Система, на думку О.І. Аверіної, оцінивши сигнал, швидше за все ігнорує такий імпульс або намагається його погасити. Цей час характеризується як «ефект затягування». Петля зворотного зв'язку, яка забезпечує і підтримує її ідентичність, поглинає або виправляє випадкові збурення, які загрожують існуванню та (або) функціонуванню такої живої машини. Вона намагається зберегти свій статус-кво і утримати існуючий порядок, нейтралізувати дію зовнішньої чи внутрішньої причини або, як стверджує Е. Морен, – дати «відповідь». Відтак причинність може безпосередньо вступати у гру не інакше, ніж коли її активний (деструктивний) вплив перевершує поріг допустимого, що, власне, і виводить нас на третій аспект складного розуміння – введення у причинність внутрішньої невизначеності [2, с. 301–302; 11, с. 259].

У цьому плані підхід французького філософа та соціолога щодо комплексної відносної причинності нагадує запропонований Дж. Спенсером-Брауном варіант логіки розрізнення. Ключовим чинником у його теорії є поняття форми, яка є нічим іншим, як межею, що розділяє певний логічний простір на дві частин – позначену та непозначену відповідно. Прикладом такої відмінності може слугувати пробіл у тексті – це і є розрізнення, яке визначається текстом зверху і знизу пробілу, що, однак, тільки за рахунок протиставлення між заповненим та порожнім простором і стає видимим [12, с. 91, 104–105].

Для виявлення таких відмінностей (індикацій) Дж. Спенсер-Браун використовував такий знак: “”. Він означає появу певного позначеного стану, що у той же час зумовлює виникнення кореспондуючої йому невизначеності, відсутності будь-яких позначень, пустий контекст, але не в сенсі того, що він нічого не містить, зовсім навпаки – він може містити що завгодно, що закладено у ньому контентом. Символ планки тому має подвійне значення. З одного боку, це мітка стану, що вводить розрізнення, з іншого – він означає кордон або перехід із стану визначеності у невідомість і навпаки. Кожна сторона форми є альтернативною по відношенню до іншої. Проте жодна з них не є самостійною. Ці дві відмінні позиції йдуть разом і одночасно, проявляючись лише завдяки тому, що саме ця, а не інша сторона отримує позначення [12, с. 91–93, 104–105].

Отже, як стверджує В.В. Попков, така відмінність являє собою ціле – одиницю знання. Тут для кращого розуміння можна навести запропоновану польським науковцем А. Коржибським аналогію з картою. Остання – це не територія, це перш за все відмінності (у висоті, протяжності, рослинності, населенні тощо). Наше знання – це така ж карта. Ми можемо мати безліч уявлень, концепцій, теорій, поглядів, одним словом – карт, проте територія (об'єктивна реальність) при цьому залишається «річчю у собі». Відтак розрізнення може бути визначеним як процес (або результат) відмінності між певним класом явищ та іншими явищами, що не входять у цей клас. Така логіка обчислення, маркуючи відмінності, тим самим, передбачає спостерігача, який, власне, і позначає (сприймає) одну сторону, а не іншу. Звідси розрізнення структурує весь світ емпіричних явищ на дві частини. Одну, яка виділена із загального фону, Дж. Спенсер-Браун назвав індикацією. І по мірі зростання кількості таких індикацій, ускладнення способу їх з'єднання, тим самим ускладнюється сама структура відомого [12, с. 104].

Таким чином, певний симбіоз складного підходу Е. Морена та логіки розрізнення Дж. Спенсера-Брауна наближає нас до розуміння комплексної відносної відповідальності. Остання є свого роду інтерфейсом складної рекурсивної взаємодії ендо- та екзо-рівнів, що забезпечує аутопоезис живої-системи, її збереження та розвиток як такої. Тут, так само як і в логіці розрізнення, слід застосовувати метод відмінності, тобто планку, що розділятиме ендо-рівень на дві частини: екзо-рівень, визначений суб'єктом спостереження, та іншу,

непозначену частину цілого, що залишається невідомою для спостерігача. Це свого роду матриця комунікативної (рекурсивної) взаємодії, що містить у собі ціле, сприйняте та приховане від спостерігача водночас.

Кожна така індикація може розумітись як окремий комунікативний цикл, де на загальному фоні буття комплексно поєднуються відповідна інформація, повідомлення і його розуміння певним суб'єктивним складом. Відтак, комунікація, як стверджував Н. Луман, подібно до феномену життя чи свідомості, є також емерджентною. Вона конструюється у результаті синтезу трьох окремих селекцій, а саме: виділення інформації, формування відповідного повідомлення, що містить цю інформацію, і, нарешті, індикація, пов'язана із розумінням або нерозумінням отриманого повідомлення та інформації у ньому. Жоден із цих компонентів не існує сам по собі. Як немає інформації поза комунікацією, так і немає повідомлення чи розуміння за її межами. І тільки разом, у циркулярному сенсі взаємного зумовлення, вони утворюють комунікацію як емерджентне ціле. Вона встановлюється тільки тоді, коли хоча б один раз буде зрозуміла диференціація повідомлення та інформації. Це, як зауважував Н. Луман, якраз-таки і відрізняє її від простого сприйняття поведінки іншого [13].

Більше того, комунікація сама є селекцією. Вона, на думку німецького соціолога, дублюючи реальність, створює дві версії останньої – «Так- і Ні-формулювання», викликаючи тим самим розрізнення, що загострює питання сприйняття чи несприйняття відповідного посилу. «Чи повірять новини чи ні, – продовжує науковець, – комунікація створює, перш за все, тільки цю альтернативу і разом з нею ризик відхилення». Вона форсує цей бінарний стан як такий, що без комунікації не виник би взагалі. Загострення альтернативи – «сприйняття або відхилення» – є відтак нічим іншим, як аутопоезисом самої комунікації (відповідальності). Він диференціює позицію приєднання до наступних комунікативних циклів, які тепер уже будуть стосуватись можливого консенсусу чи розбіжностей у поглядах або ж спроб попередити ускладнення проблематики питання й заздалегідь уникнути делікатної теми. Отже, підсумував Н. Луман, ніщо не може бути залучене до обговорення, уникнувши цієї логічної біфуркації. Ніщо, за одним-єдиним винятком – світу (у його феноменологічному розумінні) як останнього горизонту сенсу, у якому розгортається уся ця складна комунікативна гра і який, попри його можливе сприйняття чи відхилення учасниками, усе одно знаходить своє місце у всіх комунікативних індикаціях, що містять сенс, як умова розвитку подальшої комунікації [13].

Водночас варто не забувати про трансцендентальний характер такого аутопоезиса. Н. Луман описував це так: «Система начебто пульсує, постійно створюючи надлишок і виробляючи селекцію». Надмірність тут використовується у тому сенсі, що комунікація породжує пам'ять, яка своєю чергою зумовлює подальшу взаємодію [13]. Така соціальна пам'ять і є тим структурним елементом, що дозволяє поєднати учасників комунікації не тільки синхронно, а й діахронно – між різними поколіннями мовців. Саме цей аспект взаємодії розвиває ідею рекурсивних петель аутопоезиса відповідальності далеко за межі одного конкретного складу учасників гри. Гравці відтак є не тільки автономними суб'єктами, а й необхідними ланками рекурсивних процесів взаємин між різними генераціями ігрових конструктів. Вони відповідальні за те, щоб гра зберіглась і продовжила розвиватись з розрахунком на наступні покоління.

Щодо цього доречним буде згадати тезу Г. Йонаса стосовно сучасного розуміння кантівського категоричного імперативу. Він, зокрема, пропонує його власну інтерпретацію – імператив відповідальності за майбутнє, а саме: «Чини так, щоб наслідки твоєї дії узгоджувались з продовженням автентичного людського життя на Землі» [14, с. 43]. У світлі такого підходу можна констатувати зміну масштабу рекурсивної взаємодії. Тут має місце перехід від цілого, певної локальної спільноти, наприклад, держави чи народу, на рівень метацілого, яке виражається в образі людства та автентичного людського життя, що, власне, і зміщує акцент проблематики у сторону ендо-причинності.

Це відсилає нас до ідеї глобальної спільноти та виводить на зовсім інший рівень проблематики зв'язаності причин та їх наслідків – на глобальну ендо-причинність. Вона,

зокрема у контексті комплексного розуміння кримінальної відповідальності ЮО, зовсім інакше формулює завдання та роль локальних гравців у позитивних та негативних рекурсивних процесах аутопозиса. Відповідальність на рівні життєвого світу відтак слід розуміти як екзо-відповідальність, натомість її прояв на рівні глобальної спільноти, метацілого, являє собою ендо-відповідальність, що своєю чергою актуалізує питання напрацювання ефективного інтерфейсу взаємодії ендо- та екзо-рівнів комунікації – тої-таки комплексної відносної відповідальності.

Звідси можна поглянути на проблематику питання кримінальної відповідальності ЮО на рівні усього людства. Глобальна спільнота зумовлює ще більше ускладнення ідентичності відповідної живої-системи. Тут має місце додавання до уже наявних власної та екологічної приналежності (екзо-рівнів), рівня максимальної спільноти, що втілюється в образі самотності як людини та людської спільноти (ендо-рівень). Безумовно така постановка проблематики злочинності змінює фокус нашої з вами уваги і тим самим створює нові можливості для взаємодії. Зокрема, на передній план впливає питання збереження характеру зв'язків цілого та частин як на вищому (ендо-соціо-екосистема – людство), так і на нижчому (екзо-соціо-екосистема – окремі життєві світи) рівнях соціально-екологічної взаємодії. Навіть більше, слід задаватись проблематикою охоплення повного циклу взаємодії цілого, його частин та ендо-екзо-оточення. Тут мовиться про необхідність комплексного збереження здорових зв'язків аутопозиса у рамках мета- та мікро-соціо-екосистем, а також між самими такими утвореннями (свого роду монадами вищого та нижчого рівнів).

Отже, пам'ятаючи, що аутопозис соціального утворення не означає його незалежність від навколишнього світу, ми усвідомлюємо потребу живої системи у наявності структурної пари – її зв'язку з оточенням для виробництва себе. Ендо-система викликає порушення природної симетрії і діє як фон для відповідної екзо-системи, у якій, щоправда, залишається можливість вибору поведінки. Вона, обираючи ту чи іншу дію, прагне редуціювати ситуацію до обсягу, здатного утримати її цілісність. Але редукція щоразу обертається ускладненням – кожна дія тягне за собою безліч наслідків, які не піддаються обліку. І щоб реагувати на ускладнення світу, система своєю чергою ускладнюється сама. Таким чином, утворюються внутрішній і зовнішній горизонти як області, у межах яких може відбуватися відбір інформації і вибір способів вчинення дій – той-таки «Умвальт» Я. фон Ікскюля. Це свого роду стаціонарний стан, що дозволяє системі залишатись відносно сталою в умовах мінливого оточення, зберегти свою самотність [12, с. 106; 10, р. 19].

Водночас саме за рахунок асиметрії оточення, його руху та нестабільності стає можливим стаціонарність і внутрішній детермінізм системи. Рівновага і нерівновага з'єднуються одне з одним додатковим чином (оскільки нерівновага необхідна для становлення врівноваженого стійкого стану), залишаючись при цьому антагоністами одна відносно іншої. Тож тут можна говорити про релятивний характер стану стаціонарності відносно нестабільності, який варто розуміти як замикання петлі, тобто як рекурсивне відношення – замкнуте коло, де наслідок породжує власну причину [2, с. 225–227].

Таким чином, суб'єкт і об'єкт взаємодії з'єднані спільною історією. Те, що сприймає агент, сприймає і його навколишній світ – середовище його активності. Тож не тільки організм адаптується під умови світу, а й світ – до організму. Наведене бачення ситуації, як стверджує О.М. Князева, відповідає сучасній парадигмі коеволюції складних систем – активного руху по коеволюційним ландшафтам [1, с. 142].

Водночас таке розуміння зв'язаності оточення та особи дозволяє нам з децю іншого ракурсу підійти до проблематики кримінальної відповідальності ЮО. Зокрема, слід вести мову не стільки про вплив держави на ЮО з метою їх контролю та недопущення вчинення кримінальних правопорушень, скільки про їх спільне генерування та адаптацію одне відносно одного. Тут потрібно розуміти зростання рівня злочинності ЮО як соціально-екологічний фактор, що вплетений у складну мережу відносин аутопозиса соціального цілого (живої спільноти-екосистеми) і спільно рухаються по коеволюційним ландшафтам соціального буття.

Однак у понятті еволюції (розвитку) іманентно присутній певний контекст, що відсилає нас до ідеї кореня або калки з концепції ризому за Ж. Дельозом та Ф. Гватарі. Зокрема, еволюціонізм характеризується певною лінійністю (руслом) та послідовністю (ієрархічністю) якісних перетворень. І зазвичай пропонується брати за основу певний показник системної взаємодії чи комбінацію декількох таких показників, виходячи із чого власне і вибудовується той чи інший рисунок розвитку із відповідним вектором змін і власним причино-наслідковим зв'язком (алгоритмом) трансформацій. Сам термін алгоритм означає певну послідовність дій, набір правил, спрямованих на отримання конкретного результату. При цьому, як стверджує Ю.В. Бех, його незчисленне повторювання у часі, як основа самовідтворення, або його «ритм», напряду пов'язується із пульсацією соціального світу [11, с. 42].

Тут у серці причинності діє телеологічний принцип, тобто мета визначає розвиток соціальних систем. Він, як стверджує науковець, прийшов на зміну рефлексивній поведінці людини (принципу мінімальної витрати енергії). Відтак мета у життєдіяльності соціальних систем відіграє роль атрактора розвитку й активізує усі без винятку процеси. З одного боку, наявність мети в організації спонукає появу ефекту подвійного існування. Його суть полягає у тому, що система знаходиться у стані структурної напруги, причиною якої є протиріччя між наявним і бажаним (який визначається запропонованою метою) становищами соціального буття. Водночас такий онтологічний розкол потребує певного вирішення. Соціальна система починає вирішувати завдання із суміщення конкурентних станів, виходячи із критерія бажаності для неї. Таким чином, намагаючись позбавитися від напруги, що виникає, жива система вимушена переходити зі стану наявного функціонування до фази еволюційного руху й набуття нових соціальних характеристик. З іншого боку, спектр фенотипної мінливості соціального утворення чітко визначається його генотипом. Відтак спрямованість, доцільність і необхідність з'являються лише там, де добір, вступаючи у свої права, зберігає винятково ті зміни, що виявились «корисними» для відповідного культурного коду [11, с. 218, 635–636].

Тож, дерево, корінь або калка – це, на думку Ж. Дельоза та Ф. Гватарі, спадкоємність, що нав'язує дієслово «бути» [15, с. 44]. Така організація втілює у собі принцип впорядкування, який забезпечує сталість. Вона, захищаючи від зовнішніх і внутрішніх дезорганізуючих впливів, виступає свого роду анти-анти-організацією, що спрямована на тавтологічну фінальність сталості – виживання [2, с. 164–165]. Уся логіка дерева – як стверджували французькі філософи – це логіка калки і відтворення того, що дано нам уже готовим. Звідси дерево артикулює та ієрархізує калки, подібно листю на його кроні [15, с. 21].

Але зворотній процес організації так само природній. З карти або ризому калка виробляє тільки глухі кути, перепони, зародки стебла або точки структурування. «Коли ризома закупорена, перетворена на дерево – усе скінчено, нічого більше не передає бажання...». Адже саме за допомогою зовнішніх і продуктивних поштовхів ризомою і продукується бажання жити та розвиватись. Ось чому так важливо, на думку Ж. Дельоза та Ф. Гватарі, випробувати іншу операцію, зворотну, але не симетричну: «Возз'єднати калки на карті, привести коріння або дерева до ризом». Відтак ризома – це антигенеалогія, що діє завдяки варіації, експансії, завоюванню, захопленню та уколу. Вона являє собою альянс і зіткана з кон'юнкції «I ... I ... I ...». Це короткочасна пам'ять, або антипам'ять, як її називали французькі мислителі [15, с. 23-24, 38, 44].

Таким чином, існує кілька вкрай різних збірок – карти-калки, ризоми-коріння зі змінними коефіцієнтами детериторизації. У ризом існують структури дерева або коріння, але не буде помилковим і зворотне твердження: гілка дерева або сегмент кореня можуть почати розпускатися у ризому. Тут мовиться, зокрема, про моделі, які не перестають будуватись та конкретизуватись, а також про процеси, які не перестають плинути, розбиватись і відновлюватись [15, с. 25–26, 36].

Що це означає стосовно проблематики нашого дослідження? А те, що таке розуміння поєднання генеративних (дерев, коренів чи калок) та дегенеративних (ризом або карт) процесів у певні функціональні збірки, що мають місце у середині спільноти-екосистеми,

пропонує власне бачення причинності, що у той же час може бути застосована у контексті відповідальності ЮО за правопорушення кримінального характеру. Зокрема, йдеться про необхідність врахування під час визначення інституту відповідальності не тільки телеологічного принципу, що враховує інтереси спільноти та її розвиток у певному ключі, а й антигенеалогії, яка своєю чергою створює необхідні шляхи до пошуку нового та виходу із «глухих кутів» поточних соціальних збірок.

Наприклад, як впливає із системного налізу А.І. Пригожина, у процесі переходу від одного соціального стану до іншого демонтаж старих засад існування суспільства може відбуватись ще до розробки нових життєвих домінант. Така мінливість, вийшовши з-під контролю, може призвести до розмивання атрибутивних засад (морфологічних ознак) такої спільноти [11, с. 245]. Описаний варіант розвитку подій дещо відходить від еволюціоніського бачення перетворень соціальної системи. У його основі лежить принцип ризоми (карти, а не кальки), який пропонує не покращення чи погіршення певної соціальної формації, а її відмінний від теперішнього конструкт. Він вибивається із еволюційного русла вдосконалення і прямує у бік нелінійності, пошуку нового і створення чогось альтернативного.

У світлі такого підходу більш доречним буде мовити не стільки про соціальну систему, скільки про «соціальну мережу». Відтак певна спільнота може складатися із багатьох пов'язаних між собою елементів, але ця множина не є цілісністю (системою). Вона радше є самоорганізованою соціальною мережею, у якій зазвичай немає єдиного центру і жорсткої системи управління. Її межі не визначені наперед, а кожен елемент знає переважно тільки про найближчих сусідів [11, с. 219–220].

Водночас варто розуміти, що жоден із зазначених рівнів взаємодії не зникає. Ані кальки (корені), ані карти (ризоми) не виключають одне одного. Зовсім навпаки, вони органічно існують разом й утворюють певні конструкти ризом-коренів (карт-кальок) як перспективні напрями візії нелінійного розвитку – «інноваційно-еволюційні конструкти», де слово «інноваційні» використовується у розумінні альтернативності, а «еволюційні» означає розвиток, покращення чи погіршення системи по відношенню до її функціонального культурного коду. Відтак, мовлячи про спільний рух соціальних утворень у світлі парадигми коеволюції складних систем, слід радше мати на увазі соціальні конструкти, ті-таки карти-кальки або ризоми корені, які не просто розвиваються кожен у своєму власному темпі і напрямку (просторово-темпоральних світах), а й роблять це злагоджено і взаємно у рамках спільної ендо-еко-системи.

Звідси можна по-новому поглянути на проблематику питання запровадження інституту кримінальної відповідальності ЮО. Він має виступати ефективним інструментом рекурсивного (позитивного та негативного) впливу на зовнішні та внутрішні збудники, сила яких перевершує захисні властивості семіотичного бар'єру живої соціальної системи, її Умвельт, а також сприяють виникненню нових чи зростанню уже наявних суспільно-небезпечних моделей взаємодії. Ба більше, такий регулятивний вплив має бути звернутий як на учасників взаємодії (у тому числі й на державу як одного із найбільш впливових гравців), так і на саму граничну людську спільність – людство – свого роду мета гравця.

Водночас система повинна діяти екологічно. Її сили мають бути спрямовані не стільки на усунення джерел (причин) таких девіацій, скільки на нівелювання звичних негативних для спільноти наслідків діяльності, що критично (причому як негативно, так і позитивно) впливають на стан стаціонарності (розбалансованої рівноваги) живої соці-еко-системи. Для цього необхідно, щоб інститут відповідальності ґрунтувався на складному розумінні причинності. Має бути комплексний підхід до взаємодії, на кшталт індикації Дж. Спенсера-Брауна, однак не в сенсі розділення, а навпаки – з'єднання, коли внутрішній (екзо – особа), зовнішній (ендо – людство) рівні та сама планка розрізнення (комунікативний інтерфейс – спільнота) з'єднані спільною матрицею взаємодії. Такий конструкт складної відповідальності, по суті, є модальністю трансцендентальної комунікації, коли у спілкуванні беруть участь не тільки поточний склад гравців, але і минулі генерації (соціальна пам'ять) разом з прийдешніми (у світлі відповідальністю за майбутнє).

Має бути вироблений свого роду «складний категоричний імператив мовлення», де б органічно поєднувались «золоте правило» індивіда (екзо-рівень), зорієнтований на спільноту, «категоричний імператив» І. Канта, а також імператив відповідальності за майбутнє Г. Йонаса (ендо-рівень – людство чи глобальна спільнота). Тут має місце не протиставлення одного правила соціально-комунікативної взаємодії по відношенню до інших, а їх складна збірка, що може називатись за аналогією зі складною моренівською відповідальністю – комплексною відносною максимую рекурсивності спілкування. Такий характер відносин проявляє аутопоезис самої відповідальності в середині складної ендо-екзо-спільності, що, власне, і зумовлюється її нелінійною природою виробництва та споживання себе ж.

Отже, з огляду на викладене можна підвести певні **підсумки** нашого дослідження. По-перше, нелінійність та рекурсивний характер взаємодії спонукають нас по-іншому поглянути на класичну проблематику причинності. Зокрема, Е. Морен звертає увагу на необхідність введення у «науковий обіг» складного розуміння причинно-наслідкової валентності, яка впливає із самого аутопоезиса соціального життя та полягає у циклічному процесі співвиробництва-споживання соціальних себе. За такого підходу ми можемо умовно виділити два рівні причинності – екзо (особа) та ендо (людство), а також певний елемент їх зв'язаності (спільнота), що приводить нас до питання комплексної відносної причинності.

По-друге, висвітлення такого розуміння причинності через призму комунікативного підходу (Н. Луман) та логіки розрізнення Дж. Спенсера-Брауна дозволяє нам більш предметно побачити принцип взаємодії згадуваних рівнів причинності між собою та його втілення відносно проблематики відповідальності. Наприклад, застосовуючи індикаційний підхід Дж. Спенсера-Брауна до проблематики складного розуміння причинності, вводячи у «рівняння» планку розрізнення, ми можемо спостерігати саму матрицю взаємодії, де ендо- та екзо-рівні з'єднані між собою функціональною межею. А висвітлення такого складного «причинно-наслідкового конструку» через призму комунікативного підходу своєю чергою проявляє генеративний характер самої відповідальності – її аутопоезис.

По-третє, інтеграція комплексного розуміння причинності у сферу кримінальної відповідальності ЮО дозволяє нам по-новому поглянути на питання боротьби зі злочинністю ЮО. Має бути вироблений комплексний підхід до взаємодії, коли внутрішній (екзо – особа), зовнішній (ендо – людство) рівні та сама планка розрізнення (комунікативний інтерфейс – спільнота) з'єднані спільною матрицею відповідальності. Більше того, такий конструкт, по суті, має трансцендентальний характер, коли у спілкуванні беруть участь не тільки поточний склад гравців, але і минулі генерації (соціальна пам'ять) разом з прийдешніми (у світлі відповідальності за майбутнє).

По-четверте, у рамках комплексного підходу до питання причинності приходить чітке розуміння залученості у спільне соціальне буття такого важливого гравця, як держава. Вона екологічно інтегрована у саму матерію аутопозиса соціальної комунікації і саме тому має, так само як й інші учасники, підпадати під спільні вимоги відповідальності, у чому числі за правопорушення кримінального характеру. Саме у цьому аспекті відповідальності проявлятиметься її характер як живої-машини – здатності дати «відповідь» за власну поведінку в умовах соціально-екологічного буття, співіснування, взаємного продукування та споживання одне одного.

Список використаних джерел:

1. Князева Е.Н. Эволюционная эпистемология перед лицом междисциплинарных вызовов современной науки. *Философия науки и техники*. 2014. № 1. С. 125–144.
2. Морен Э. Метод, Природа Природы / Пер. с фр. Е.Н. Князевой. Москва : Прогресс-Традиция, 2005. 464 с.
3. Varela F. Patterns of Life: Intertwining Identity and Cognition. *Brain and Cognition*. 1997. Vol. 34. P. 72–87.
4. Князева Е.Н. Понятие “Umwelt” Якоба фон Икскуля и его значимость для современной эпистемологии. *Вопросы философии*. 2015. № 5. С. 30–44. URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1155&Itemid=52.

5. Михайлов И.Ф. К онтологии жизненного мира человека: современный взгляд. *Вопросы социальной теории*. 2017. Т. IX. С. 200–211.
6. Бебешко Т. Влада проти Ладу. Сучасна синархія. Київ, 2014. 52 с. URL: https://www.academia.edu/11118184/Влада_проти_Ладу.
7. Князева Е. Н. Расширенный экологический подход: сети жизни, познания, разума и коммуникации. *Філософія освіти*. 2016. № 1 (18). С. 163–188.
8. Фрайссин Ж. Матетика: трансдисциплинарная концепция обучения в цифровых сетях. *Непрерывное образование: XXI век*. 2016. № 1 (13). С. 1–25. URL: <https://11121.petrstu.ru/journal/article.php?id=3074>.
9. Аронсон О.В., Аршинов В.И., Буданов В.Г. и др. Парадигма сложности в перспективе философской стратегии Жюль Делёза. Материалы «круглого стола». *Філософія науки и техники*. 2016. Т. 21. № 2. С. 149–181.
10. Primas H. Endo and exo-theories of matter. *Endo and Exo-Concepts of Observation and Knowledge in Physics, Philosophy, and Cognitive Science*. Berlin. Springer-Verlag. 1994. P. 163–193. 27 p. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/207372638.pdf>.
11. Аутопоезис соціальних систем: монографія / за науков. ред. В.П. Бежа; Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. 746 с.
12. Попков В.В. Арифметика сознания Дж. Спенсера-Брауна. *Онтология проектирования*. 2015. Т. 5. № 1 (15). С. 85–109.
13. Луман Н. Что такое коммуникация? / Пер. с нем. Д.В. Озирченко. *Социологический журнал*. 1995. Т. 0. № 3. С. 114–125. URL: <https://www.jour.fnisc.ru/index.php/socjour/article/view/190/4126>.
14. Бьолер Д. Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу / Пер. з нім. А. Єрмоленка. Київ: Стило, 2014. 157 с.
15. Делез Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения / Пер. с фр. Я. И. Свирского, под науч. ред. В. Ю. Кузнецова. Екатеринбург : У-Фактория; Москва: Астрель, 2010. 895 с.

